

КЛАСИФІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ ДЛЯ АНАЛІЗУ ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ У ПІВДЕННІЙ КИЇВЩИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)

У статті пропонується класифікація джерел стосовно аналізу специфіки етносоціальних процесів у Південній Київщині другої половини XVI – першої половини XVII ст.

Ключові слова: джерела, аналіз, класифікація

Одним із першочергових завдань української історичної науки сьогодні є проблематика дослідження українського етносоціогенезу, тобто історичного становлення та розвитку етносоціальної організації українців, а отже, й ґрунтовного осмислення процесів, що становлять собою основу цього явища, – етносоціальних процесів. Одним же з найважливіших періодів українського етносоціогенезу безперечно є доба, що передувала Хмельниччині, тобто друга половина XVI – перша половина XVII ст. Таке дослідження вимагає принаймні вирішення двох головних проблем: залучення до студіювання найширшої джерельної бази та застосування відповідних теоретико-методологічних засад полідисциплінарного характеру.

Враховуючи масштабність подібного дослідження, на нашу думку, можна на початковому етапі зосередити увагу на класифікації джерел щодо регіональної специфіки етносоціальних процесів, зокрема в Південній Київщині. Адже така локалізація зумовлена, з одного боку, відомою унікальністю в історії України цієї території, що підкреслюється майже всіма дослідниками. З іншого боку, це дозволяє більш чітко визначити його еволюцію, а також сприяє визначенню важливої історичної ролі окремих регіонів української етнічної території. Водночас це дасть змогу ґрунтовніше визначити напрями етносоціальних процесів на загальноукраїнському тлі.

Актуальність заявленої проблематики обумовлюється ще й тією обставиною, що вона не знайшла широкого відображення в українській історіографії. Серед праць, присвячених класифікації джерел періоду другої половини XVI – першої половини XVII ст. варто виділити науковий доробок таких фахівців із архіво- та джерелознавства як О. Бевзо, Я. Дзира, М. Ковальський, Ю. Мицик, М. Крикун [1]. Проте спеціального розгляду проблеми класифікації джерел стосовно регіональної специфіки етносоціальних процесів у другій половині XVI – першій половині XVII ст. поки немає. Виходячи з цього, ми ставимо собі за мету запропонувати таку класифікацію, враховуючи надбання українських джерело- та архівознавства.

Зауважимо, що джерельна основа для дослідження етносоціальних процесів у південних старостах Київського воєводства другої половини XVI – першої половини XVII ст. достатньо репрезентативна. Зазначена проблематика знайшла своє відображення в численних тогочасних джерелах – актових матеріалах, листуванні, літописах, мемуарах, полемічній і публіцистичній літературі тощо. Водночас специфіку цієї джерельної бази зумовлює і та обставина, що більшість документів уже введено до наукового обігу дослідниками XIX і XX ст. Водночас і неопублікований актовий матеріал значно розширює джерельну базу. В цьому контексті особливо важливими є фонди Центрального державного історичного архіву (далі – ЦДІА) України в м. Києві (ф. 11, 22, 25, 28, 59, 220, 221), а також Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ф. 1, VIII, ДА(301)).

Критерієм добору джерел стосовно регіональної специфіки етносоціальних процесів у Південній Київщині другої половини XVI – першої половини XVII ст. виступає інформативне навантаження, що містять у собі певні документи. Методологічні засади інтерпретації наявних джерел визначають загальноісторичні, а також методи текстуального аналізу. Певною мірою нами

застосовується методологія, що притаманна дослідникам “постмодерного напрямку” [2, 68], тобто, пріоритетне виділення співвідношення творів історика, історичного нарративу з об’єктивною реальністю, що, зі свого боку, зумовлює полідисциплінарність методології (етнологічні, соціологічні, етнополітологічні методи) застосування й інтерпретації історичних джерел.

У другій половині XIX – на початку XX ст. у науковий обіг було введено великий масив джерел стосовно проблеми, що її розглядаємо, що зробило можливим повноцінне дослідження означеної проблеми. З іншого боку, полідисциплінарна специфіка дає змогу по-новому підійти до аналізу як цих, так і опублікованих у пізніше документів. У такому контексті важливими й сьогодні є такі археографічні збірки: “Архив Юго-Западной России” (К., 1859–1914), “Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов” (К., 1898), “Жерела до історії України-Руси” (Львів, 1908), “Книга посольская Метрики Великого Княжества Литовського” (Москва, 1843), “Акты, относящиеся к истории Западной России” (Санкт-Петербург, 1848–1853), “Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России” (Санкт-Петербург, 1863–1892), “Русская историческая библиотека” (Санкт-Петербург, 1878–1914), “Сборник Императорского Русского Исторического общества” (Санкт-Петербург, 1882–1895), “Акты Московского государства” (Москва, 1890–1894).

Важливу інформацію містять і документи, видані польськими дослідниками, зокрема “Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza z rekopismu” (Warszawa, 1846), “Volumina legum” (Petersburg, 1859), “Listy Stanisława Żółkiewskiego” (Kraków, 1868), “Źródła dziejowe” (Warszawa, 1877–1894), “Archiwum Domu Sapiehow” (Lwow, 1892), “Scriptores rerum Polonicarum” та ін.

Про важливість археографічних видань цього періоду може свідчити той факт, що в них умістилася певна кількість актового матеріалу Люблінського трибуналу, передусім завдяки діяльності Київської археографічної комісії. Як відомо, сталося так, що на сьогодні це майже єдині продукти його діяльності, котрі збереглися. Адже в 1944 р. усі актові книги трибуналу пропали в полум’ї пожеж під час Варшавського повстання [3, 250]. У свою чергу М. Ковальський, “відзначаючи недоліки методологічного й методичного характеру дореволюційних видань”, справедливо зауважує, що “вони й у теперішній час не втратили свого значення для наступних пошуків” [4, 102].

Значну кількість цінних джерел щодо аналізу специфіки етносоціального розвитку Південної Київщини містять збірки документів, видані за радянських часів і на сучасному етапі: “Законодательные акты Великого княжества Литовского XV–XVI вв.” (Ленинград., 1936), “Україна перед Визвольною війною” (К., 1946), “Історія України в документах і матеріалах” (К., 1941), “Воссоединение Украины с Россией: в 3 т.” (Москва, 1953), “Документи Богдана Хмельницького” (К., 1966), “Османская империя в первой четверти XVII века” (Москва, 1984), “Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії” (К., 1989), “Торгівля на Україні, XIV – середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянина” (К., 1990), “Селянський рух на Україні 1569 – 1647 рр.” (К., 1993), “Документи російських архівів з історії України” (Львів, 1998), “Універсали Богдана Хмельницького, 1648–1657” (К., 1998) та ін.

Джерельна база щодо аналізу регіональної специфіки етносоціального розвитку Південної Київщини другої половини XVI – першої половини XVII ст. включає в себе всі основні види історичних документів. На наш погляд, її виправдано класифікувати так. Із наявних джерел, за типологізаційним критерієм, можна виділити сім великих комплексів: адміністративно-політичні та господарчі акти, судові акти, акти міжнародного характеру, епістолярій, мемуарна література, твори історіографічного характеру та загальнолітературні матеріали.

Незаперечно більшість усіх джерел становлять актові матеріали. У них міститься значна кількість інформації, котра дозволяє простежити динаміку та спрямованість етносоціальних процесів у південних староствах Київського воєводства в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Перша група актових матеріалів представлена адміністративно-політичними та господарчими актами Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Водночас цю групу з певною умовністю можна поділити ще на сім підгруп.

Першу підгрупу становлять акти великих князів і королів. До неї відносяться різноманітні грамоти монархів – жалувані, даровані, уставні, окружні, підтверджуючі, а також королівські універсали, привілеї, листи, глейтові (охоронні) листи, подання, мандати. Цей комплекс документів

дозволяє з'ясувати основні елементи етносоціальної (“національної”) політики монархів Литви та Польщі. З іншого боку, вони є свідченням усвідомлення урядовими колами Великого князівства Литовського та Речі Посполитої регіональної специфіки зазначених земель, а також констатацією відносно автономності староств.

Зокрема, матеріали цієї групи дають змогу визначити, що південні староства Київського воєводства були південно-східним порубіжним регіоном як Великого князівства Литовського, так і Речі Посполитої. Так, в окружній королівській грамоті зазначається: “...Вжо Днепръ перешли и отъ замку нашого Черкасъ у тринадцати миляхъ стоять [татари] поблизу границь паньства нашого великого князства Литовського...” [5, 220]. У Литовській метриці зберігся й запис, яким визначалися офіційні кордони між воєводствами та староствами [6]. У цьому джерельному масиві виділяється також значна кількість документів, що вказують на специфічний статус шляхти, зокрема боярства. Крім цього, в них відображена специфіка тутешнього міщанства, позначена домінуванням королівських міст, які отримували широкі права й привілеї внаслідок “окраїнного” статусу.

До наступної підгрупи відносяться законодавчі акти, передусім Статути Великого князівства Литовського, рецеси, ординації, ухвали, постанови, конституції та проекти конституцій вальних сеймів. Цей масив джерел дає змогу простежити як на законодавчому рівні “нормувалися” соціальні відносини, а також “етнодемографічні та етнічні проблеми” в державі. Ще вони проливають світло на певні складники економічної специфіки південних староств Київського воєводства, на позицію влади щодо діяльності місцевої адміністрації, козацтва, міщанства регіону тощо.

Логічним продовженням є виділення в наступну підгрупу адміністративно-політичних актів сеймів і сеймиків. Адже в системі державного ладу Речі Посполитої, окрім вального сейму, особливо важливу роль, передусім на місцях, відігравали сеймики-з'їзди шляхти окремих воєводств або земель. Вони проводилися досить часто й залежно від своїх функцій мали конкретне найменування (реляційні, депутатські, елекційні). За підрахунками Ю.Мицика, на середину XVII ст. в Україні функціонували 8 сеймиків [7, 142]. Акти ж цієї підгрупи представлені такими матеріалами, як відповіді королів і великих князів на сеймах, королівські інструкції на сеймики, проекти звернень, ухвали та рішення повітових сеймиків, інструкції повітових сеймиків послан на сейми, діаріуші (щоденники) сеймів, промови, супліки та реляції на сеймах. У них містяться важливі свідчення стосовно соціальної стратифікації, загострення етносоціальної конфліктності в регіоні, його геополітичної специфіки, а також допомагають простежити різні рівні свідомості окремих соціальних груп, насамперед шляхти та козацтва. Надто цінна інформація з цього приводу представлена в щоденниках Люблінського сейму 1569 р. [8], Варшавського сейму 1597 р. [9].

Четверту підгрупу становлять акти місцевих органів влади та державних урядників, так би мовити, “на місцях”. До неї відносяться грамоти старост і воєвод, універсали та інструкції польних, коронних гетьманів, звіти різноманітних урядових комісій, звернення та прохання шляхетських з'їздів тощо. Зазначена група актів, у свою чергу, немов би “з середини” розкриває етносоціальну специфіку регіону, що його досліджуємо. Вона висвітлює діяльність місцевої адміністрації, її відносини з найбільшими верствами населення цієї території, визначає їх соціальну підпорядкованість і певну упривілейованість. Зазначений масив джерел містить у собі також інформацію щодо “етносоціальної політики” представників офіційної влади. Так, зокрема в універсалі польного гетьмана С. Конєцпольського від 7 квітня 1630 р. зазначалося, що потрібно негайно вирушити в район південних староств Київського воєводства “для покарання тої сваволі” й при цьому “хлопською кров'ю гасити той запал” [10, 362 зв.].

Досить умовно в п'яту підгрупу зараховуємо адміністративно-господарчі акти. Сюди включаємо митні та податкові привілеї, виписи з витратних записів скарбу, ревізії замків, поштовий устав, Устава на волоки 1557 р., люстрації воєводств, поборові універсали та реєстри маєтків, компути найманого війська, а також описи визначення кордонів і меж воєводств, староств і повітів. Важливість цього джерельного масиву переоцінити важко, бо подекуди це єдині документи, що дають змогу розглядати етносоціальну специфіку в регіональному контексті. Окрім податкових повинностей, вона уможливорює визначення адміністративних меж, а також містить багато відомостей стосовно етнічного складу населення.

Для розгляду соціальної динаміки в регіоні, зокрема щодо селянства та міщанства, першорядне значення має такий вид актів, як устави. Не менш важливим джерелом є люстрації, тобто описи державних маєтків, міст, замків, староств, воєводств, запроваджені у Великому князівстві Литовському та Польській короні в першій половині XVI ст. Передусім важливу інформацію містять люстрації 1558, 1562-1568, 1616, 1622 рр. Отак, люстрації південних староств Київського воєводства 1616 і 1622 рр., oprіч даних про міста та села, етнічний і соціальний склад населення, податки, млини, корчми, подають відомості про козацтво та масове покозачення тутешніх мешканців. А ще люстрації зазначених староств мають описи їхніх внутрішніх територіальних меж [11]. Досить цікавою є згадка в актах про топонім “Черкаси” не як населеного пункту, а як назви регіону, що пов’язується з усіма південними староствами Київського воєводства [12, 8], а також – згадка про уходи краю як порубіжні укріплення [13, 180]. Господарчі акти розкривають і фінансову неспроможність офіційної влади у сприянні нормалізації порубіжного життя.

Відображено в актах і економічну специфіку регіону. Адже тут домінуючим типом господарювання тривалий час залишалось скотарство, ухонництво та заняття різними промислами. Тому в описі Черкаського замку за 1552 р. ми бачимо, що “в житнику там в замку господарском нет бочек (зі збіжжям. – К. І.). А староста взял жита того себе, а иньшое роздал позычкою – всего 27 бочек. А припроважоно жито тое з Бобруйска...” [14, 80]. Крім цього, в 1570 р. здивувала люстраторів і та обставина, що вони не відшукали “ані волостей, ані фільварків жодних” [15, 20]. Така “не-землеробська” специфіка регіону, відобразилася в багатьох інших документах. Натомість джерела містять чималу кількість інформації про ще одну господарську специфіку краю – ухонництво, частинами якого були добитництво, пасічництво, рибальство, мисливство.

Така економічна специфіка регіону змушувала урядові кола надавати йому широкі привілеї на торгівлю. Так, Сигізмунд-Август прямо заявляв у 1558 р.: “...Мы бачачы, ижъ они суть люди украинные а ижъ тежъ не блиско живность себе купують и трудности и накладъ прыймуютъ, прото чынячы имъ ласку нашу, прыказуемъ..., ажъбы есте отъ тыхъ товаровъ, которые они, живность себе куповати едучы, зъ собою мети будутъ, такъ тежъ кгда купивши живность, назадъ съ нею до Черкасъ поедутъ, мыта нигде въ нихъ ни отъ чого не брали и везде добровольне и безмытне пропушчали и никоторого гамованья имъ не чинили...” [16, 150]. Зрозуміло, що такі пільги сприяли розвитку внутрішньої торгівлі в південних староствах Київського воєводства, що, на нашу думку, виступало вагомим чинником етносоціальної консолідації.

Наступну підгрупу складають адміністративно-політичні акти Війська Запорозького: матеріали комісій і угод між Річчю Посполитою та Військом Запорозьким, королівські декларації Війську Запорозькому, інструкції послам Війська Запорозького до короля та на сейми, а також універсали запорозьких гетьманів. Цей документальний масив містить багато інформації щодо етносоціальної природи українського козацтва, його діяльності, етносоціальної свідомості та позиції, значення для козацтва території південних староств Київського воєводства, а крім цього, розкриває політичне ставлення до козацтва з боку владних структур і “козацьку” політику влади в регіоні. Особливо цінними документами з цих питань є універсали козацьких гетьманів і передусім Б. Хмельницького на початку конфлікту 1648 р.

В останню – сьому – підгрупу, також зі значним ступенем умовності, зараховуються акти, пов’язані з церковними інституціями. Це насамперед грамоти та привілеї великих князів і королів, надані церковним установам у межах черкасько-канівського Подніпров’я, грамоти вищого духовенства, звернення духовенства до пастви, послання та звернення православних братств, православної шляхти, протестації останньої релігійного характеру на сеймах, а також описи церковного майна, різноманітні фондуші церквам.

Зазначений джерельний масив дає змогу детальніше з’ясувати як місце церковної організації в краї, так і значення регіону для Православної церкви. За документами чітко простежуються й процеси формування релігійної ідентичності українців. Впадає в очі тогочасна релігійна толерантність з боку української шляхти. Останнє виявлялося, зокрема, в одночасному протегуванні українською шляхтою регіону як православної, так і католицької церков [17]. Хоча помітнішою, особливо в першій половині XVII ст., стає етнорелігійна напруга.

Інший великий комплекс актових матеріалів становлять різноманітні судові акти. До них відносяться скарги, зізнання, донесення та реляції возних, оповідання в суді, свідчення, заяви та позови до суду, а крім цього, декрети, рішення, постанови та ухвали судів, записи в судових книгах, які містять реєстри землеволодінь, заповіти, описи майна, пограбованих речей стосовно різних верств населення та записи щодо купівлі-продажу, дарчі, квити та ін. Судові акти становлять собою також досить велику інформаційну основу дослідження, бо містять найрізноманітніші відомості стосовно політичної, економічної, соціальної, етнорелігійної та етнодемографічної специфіки тогочасного буття.

Основний масив судових документів міститься в актових книгах ЦДІА України в м. Києві. Так, важливе значення для аналізу специфіки етносоціальних процесів у Південній Київщині мають актові книги Житомирського гродського суду (ф. 11), Кременецького земського суду (ф. 22), Луцького гродського суду (ф. 25) та Володимирського гродського суду (ф. 28). Значна кількість судових актів міститься і в інших фондах, де вони представлені у вигляді відповідних виписок (фф. 59, 220, 221, 223). Водночас матеріали цієї групи джерел досить об'ємно представлені в більшості відомих археографічних видань. При цьому дослідники неодноразово відзначали важливість актових книг “для вивчення різних аспектів історії України”, зокрема щодо дослідження “характеру та співвідношення форм ренти на Правобережній Україні у першій половині XVII ст.” [18, 144; 19, 385]. Документи цієї групи проливають світло й на соціальні стосунки в регіоні, що його досліджуємо. Наприклад, один із судових актів цього часу зафіксував таку інформацію: “Жаловались нам мещане государские Черказский Сава войт с поплечники своими на Ивана Зубрика боярина государского Черкасского иж в них забрал пасеки многие и входы котории к тым пасекам прислужают и втыски многии чинить...” [20, 1].

До третьої групи актових матеріалів відносяться документи міжнародного/міждержавного характеру. Останні у свою чергу поділяються на сім підгруп: міжнародні/міждержавні угоди та договори, акти дипломатичних (посольських) служб, грамоти російських царів, документальні акти російських приказів і розрядів, відписки російських воевод, чолобитні до російських царів, а також документи міжнародного характеру Ватикану. Цей джерельний масив містить інформацію щодо місця південних староств Київського воеводства у геополітичних комбінаціях сусідніх держав. Також щодо їхньої відносної автономності, яка була наслідком міжнародної діяльності українського козацтва.

Чимало документів цієї групи дають змогу усвідомити механізми, причини та напрями міграцій, зокрема у межах регіону, що його досліджуємо, а ще – простежити рівень етносоціальної свідомості сусідніх спільнот і організацій. Документи цього комплексу містять також свідчення стосовно дуалізму Польської держави, передусім щодо козацького контрнаступу на “степових агресорів”. У цих актах простежуємо і трансформацію української етності. Безпосередньо це відобразилося на тогочасній етнічній свідомості “росіян-московитів”, які починають чітко відмежовувати поняття “козаки” (маючи на увазі українське козацтво, а не донське) від екзоетноніму “черкаси”, що помітно в одній із доповідних виписок Розрядного приказу за 1638 р. [21, 198]. Цікавою постає і згадка про намагання козацтва південних староств Київського воеводства “помститися” емігрантам із краю в Московії. Так, у відписці путивльського воеводи Г. Пушкіна від 17 травня 1639 р. зазначається: “... У лестровых черкас в Чигирине рада была... [и] ...приговорили де было оне в раде и хотели итти войною на черкас, которые поселились на Чюгуеве городище” [21, 274].

Особливе місце серед історичних документів посідає різного роду епістолярна спадщина сучасників подій. У цьому комплексі документів пропонується вирізнити чотири окремі підгрупи: міждержавне дипломатичне листування та міждержавне приватне листування, а також приватне листування всередині держави між політичними суб'єктами та безпосередньо приватне (міжособистісне) листування. Безперечно така градація досить умовна, але вона дає змогу простежити кілька зрізів етносоціальної ідентифікації подій сучасниками. Зазначена джерельна група представлена листуванням між найрізноманітнішими особами, що сприяє залученню значної кількості важливої інформації й розкриттю оцінки сучасниками багатьох чинників етносоціогенезу в рамках української спільноти.

Важливі дані містить у собі кореспонденція між тогочасними монархами Центрально-Східноєвропейського регіону. Не менш цінними є листи урядовців усіх рівнів, які презентували владні структури Речі Посполитої, а також структури козацької організації, церковної ієрархії тощо. Водночас, значна питома вага спадщини тогочасних респондентів змушує підходити до неї з особливою увагою. Адже специфіка листування другої половини XVI – першої половини XVII ст. полягала в тому, що у ньому важко, а часто і неможливо, відділити службову кореспонденцію від приватної. Попри це, “така напівофіційна-напівприватна манера листування посадових осіб забезпечила високий рівень відвертості і фактологічної достовірності епістолярних джерел” [22, 9].

Так, у тогочасному листуванні проявляється визнання офіційною владою своєї “етносоціальної залежності” від українського козацтва, усвідомлення неможливості й непотрібності його знищення. Це зокрема змушувало литовського канцлера Л. Сапегу в листі до уніатського митрополита В. Рутського від 9 лютого 1621 р. зауважувати: “...та й на запорозьких козаків потрібно оглядатися...” [23, 30]. Іншим разом, польський урядник Л. Мелецький у 1638 р. відзначав, що “з допомогою козаків трудно воювати проти їх же народу – як вовком орати” [24, 435]. У свою чергу козацтво дивувалося непевності польської політики. Це видно передусім у листі гетьмана Т. Михайловича до литовського канцлера К. Радзивіла від 10 липня 1633 р.: “Бачить Бог, що в серці раді служити, тільки в те не можемо второпати. Чи нас хочуть розірвати на декілька частин: чи ту Україну боронити від московитів, чи від неприятеля крижа святого (тобто, татар. – К. І.), чи, зрештою, йти під Смоленськ?” [25, 94].

Цінним джерелом є також література мемуарного характеру, представлена насамперед щоденниками сучасників. До дослідження зазначеної проблематики слід залучити мемуарні твори Еріха Лясоти, Андрія Курбського, Михалона Литвина, Федора Євлашевського, Станіслава Жолкевського, Шимона Окозького, Касіяна Саковича, Афанасія Філіпповича, Якова Собеського, Павла Алеппського, Александра Гваньїні та ін. Так, у творі А. Курбського є цікаві оцінки порубіжної специфіки регіону та політики офіційної влади щодо убезпечення південно-східних кордонів [26, 11]. Геополітичне значення краю представлене в спадщині Г. Котошихіна [27, 53]. Певною мірою світло на соціальну природу козацтва проливають записи А. Гваньїні [28, 50]. Крім цього, наприклад, С. Старовольський [29, 51] і Я. Збараський [30, 159] відзначають важливість українського козацтва для Речі Посполитої й одночасно натякають на небезпеку для Польщі “безкоштовності” козацьких послуг.

Джерела мемуарного характеру, як і епістолярій, надають значну кількість додаткової, як правило, автосуб’єктивної інформації, що сприяє, з одного боку, інтерпретації ментальних категорій їх авторів, а з іншого, – визначенню націотворчих потенцій етносоціальних процесів. Поруч із тим, це може виступити й одним із критеріїв залучення літературних матеріалів до джерельного масиву дослідження специфіки етносоціального розвитку.

Мемуарна спадщина сучасників подій дає змогу виділити специфіку їхньої регіональної свідомості. Крім цього, ставлення до етносоціальної політики владних структур, насамперед щодо татарської небезпеки, козацтва, конфліктів, які постійно загострювалися в регіоні тощо. У записках, щоденниках, подорожніх нотатках насамперед іноземців ми знаходимо багато таких даних, що не зафіксовані в місцевих письмових джерелах. Адже для місцевих мешканців вони були буденними і звичайними. У той же час, як зазначають В. Зайцев та І. Слабеев, “багато іноземців, звертаючи увагу на ті чи інші сторони життя українського народу, порівнюють їх зі спорідненими явищами у себе на батьківщині, дають їм оцінку” [31, 124]. Мемуарні твори значно доповнюють відомості й стосовно територіальних меж південних староств Київського воєводства.

Зазначена вище специфіка мемуарної літератури, стосується й наступної групи джерельних матеріалів, яку складають твори історіографічного характеру. Серед цієї групи ми виділяємо ще шість підгруп за етнополітичним критерієм, тобто історичні твори представників різних етносоціальних спільнот, а саме – українські, польські, литовські, єврейські, московські і західноєвропейських авторів. Жанрове розмаїття тогочасних історичних творів представлене літописами, літописцями, хроніками, хронічками, описами, записками.

З наративних творів українських авторів для розгляду специфіки етносоціальних процесів у південних старостах Київщини важливими є Львівський літопис, Острозький літописець, Густинський літопис, Літопис Густинського монастиря, Київський і певною мірою Межигірський літописи. Ці українські літописи, незважаючи на компліятивний характер більшості з них, що взагалі було характерним явищем для всієї тогочасної європейської історіографії, проливають світло на значну кількість важливих подій, пов'язаних із українським етносоціогенезом.

Безсумнівно, при розгляді специфіки етносоціальних процесів у зазначений період першорядне значення мають саме українські твори історіографічного характеру, адже “для дослідження суспільної свідомості націй особливо важливими є твори, які висвітлюють “національну” історію цих націй” [32, 50]. На думку М. Марченка, “справжнього національного характеру набуває українське літописання в XVI–XVII ст.” [33, 248]. Разом із тим, значення літописів як історичних джерел полягає не тільки у фактах, що ними повідомляються, а й у “фіксуванні ставлення літописця до джерел та історичної дійсності (М. Тихоміров)” [34, 7]. У той же час є “підстави говорити про наявність народної традиції у формуванні історичних знань у другій половині XVI – першій половині XVII ст.” [35, 21]. З іншого боку, це можна вважати і наслідком впливу на них тогочасних етносоціальних процесів. Адже, “історичні пам'ятки писались у той період, коли відбувалися значні зрушення в усіх сферах життя українців, що зробили серозний вплив на розвиток історичної думки” [34, 73].

Важливе значення мають і українські історичні твори другої половини XVII ст., автори яких, як правило, були сучасниками багатьох подій і відобразили важливі свідчення щодо “наслідків етносоціогенезу” періоду, що його розглядаємо. Серед цих історичних пам'яток – Синопис, Хроніка Феодосія Софоновича, Літопис Самійла Величка, Літопис Самовидця, Літопис Григорія Грабянки, а також “Краткое летоизобразительное... описание”, “Летопись или описание краткое знатнейших действ...”.

Польські історичні твори представлені Хроніками М. Бельського, П. Пясецького, М. Стрийковського, а також роботами Б. Папроцького, Р. Гейденштейна, С. Твардовського. Литовсько-білоруську історичну думку цього періоду складають літописи – Баркулабівський, Панцирного і Аверки, а також хроніки – Биховця, Литовська і Жмойтська. Попри те, що сьогодні деякі дослідники намагаються робити закиди в бік українських історичних творів того періоду щодо їх не-автентичності та не-оригінальності (а, фактично, їх “польськості”) [36], варто пам'ятати, що самі польські історичні твори наслідували ще більш ранню традицію як руського, так і литовсько-білоруського літописання, на чому наголошував свого часу І. Крип'якевич [37, 246].

Серед московських творів історичного характеру інформативністю щодо проблеми виділяються Никоновський літопис і Московський літописний звід. Важливе значення мають і створені на території України єврейські хроніки, зокрема Натана Ганновера “Нурта бездонна”, Саббата Гакогена “Послання” і Мейера зі Щебржешина “Тяготи часів” [38]. Серед творів західноєвропейських авторів, що мають, як правило, історико-географічний характер, можна відзначити праці Александра Гваньїні, Сигізмунда Герберштейна, Антоніо Поссевіно, Гійома де Боплана, Блеза де Віженера, Альберто Віміні.

Окреслений джерельний комплекс є особливо важливим. Адже, крім подієвої історії, в тогочасних історичних творах ми простежуємо різні ментальні рівні усвідомлення (історичний, етноісторичний, етнологічний, етнополітичний тощо) етносоціальної специфіки процесів у межах південних староств Київського воєводства в другій половині XVI – першій половині XVII ст.

Останню групу джерел становлять загальнолітературні матеріали. До них входять публіцистичні, полемічні та художні твори сучасників. Стосовно специфіки етносоціальних процесів у південних старостах Київського воєводства другої половини XVI – першої половини XVII ст. виділяються твори таких публіцистів, як Станіслав Оріховський, Щесний Гербурт, а також анонімних авторів – “Такими навітами...” та “екс тезис...”, “Сентенція про заспокоєння Війська Запорозького...” і “Відповідь на [цю] сентенцію...”. Публіцистика, що присвячена гострим проблемам тогочасного розвитку Речі Посполитої є цінним джерелом. Вона не лише проливає світло на загострення етносоціальної напруги та конфліктності, зокрема на теренах регіону, але проявляється в якості не менш важливого ідентитету націотворчого потенціалу тогочасних

етносоціальних процесів. Отак, у творі невідомого польського публіциста того часу чітко простежується ставлення шляхти до козаччини регіону: “Ліпше нехай буде пустеля там, де ці злі змії ховаються (мається на увазі покозачене населення південних староств Київського воєводства. – К. І.), ніж ми будемо важко боротися... То ж даймо спокій туркам, а одностайно й добре підніmemo шаблі на тих, котрі так багато лихого вчинили нашій вітчизні... а потім знищимо їх або докорінно зміниmo воєнну силу козаків, бо вона все ж є потрібною Речі Посполитій” [39, 133].

Певну кількість інформації надають полемічні та художні твори, представлені такими авторами, як Герасим Смотрицький, Іов Борецький, Захарія Копистенський, Ігнатій Старушич, Себастьян Кленович, Шимон Пекалід, Касіян Сакович, Софроній Почаський, Афанасій Кальнофойський, а також низкою творів невідомих авторів. Їхні твори також виступають в якості продуктів тогочасної етносоціальної культури, котра рефлексувала свідомі та безсвідомі елементи багатьох етноісторичних категорій.

Безумовно розкрити всі аспекти джерельної бази стосовно аналізу етносоціальних процесів у південних староствах Київщини в другій половині XVI – першій половині XVII ст. у короткому огляді неможливо. Однак, крім зауважених відповідей, які дають нам документальні матеріали, вагомими є також наступні. У багатьох джерелах простежується ідентифікація конфліктів, зокрема на території південних староств Київського воєводства, саме як етносоціальних. У документах зустрічаються й елементи так званої “непідтвердженої” інформації, носіями котрої виступали пересічні сучасники, й котру пропонується класифікувати як “етносоціальні чутки”. Останні ж у свою чергу серйозно впливали на ступінь етносоціальної конфліктності в регіоні.

З названих джерел ми також можемо побачити різні рівні “етносоціальної упередженості”. Остання, як правило, стосувалася українців (“де те хлопство, котре з народження народу шляхетському не є приязним...” [40, 174]), поляків (“...козаками нарицахуся, аще кто поляк бьаше...” [41, 19]) і решти етнофорів, представлених у етнодемографічній структурі населення регіону. Прочитання джерел дає змогу з’ясувати й причини її появи, вияви у реальному часі та наслідки. Водночас у документах можна відзначити елементи “етнопомсти” стосовно різних етносоціальних спільнот (“...шляхту і жидов, і ляхов всіх впень стинаючи...” [42, 121]). Джерела дають змогу розглядати й інші наслідки етносоціогенезу в зазначеному регіоні, наприклад, ступінь і вияви етносоціальної інкультурації, що, мала помітний вплив на “проросійську” орієнтацію “черкасів”. Остання ж, як відомо, досить характерно виявилася в 1630-х рр. під час масових еміграцій українців у межі Московської держави.

Більше того, за допомогою наявних джерел, ми можемо проаналізувати динаміку функціонування ще однієї важливої ознаки етносоціогенезу – ущільнення мережі етнічних інфозв’язків, які забезпечують сталу консолідацію досить значній спільноті людей. За документами простежується й наслідок ущільнення діахронної інформації в середовищі як українського, так і сусідніх етносоціальних організацій, що полягало в констатації сучасниками етносоціальної відмінності українців у той час і було пов’язано передусім із динамікою етносоціальних процесів у досліджуваному регіоні. У джерельних матеріалах можна спостерігати й елементи етнологічної свідомості сучасників, що зокрема виявилось в ідентифікації (значною мірою невербальній) етнічної території українців, а також їх державотворчої парадигми.

У свою чергу це пов’язано й із еволюцією етнонімів українського етносу та етносоціального організму, а також із еволюцією безпосередньо поняття “Україна”, яке фактично спочатку застосовувалося винятково до території південних староств Київського воєводства. Однак за джерелами простежується й як внаслідок специфіки етносоціальних процесів у зазначеному регіоні відбувається етносоціальна консолідація українців, пов’язана з поширенням на більшість української етнічної території етнотопоніму “Україна”. Разом із тим усі, перелічені вище, процеси сприяли становленню нового типу етносоціального організму українців – української нації. І, як дозволяють нам констатувати залучені джерела, територія південних староств Київського воєводства в означений відтинок часу мала досить вагоме значення як територіальне ядро етносоціальної консолідації українців і їх подальшого етносоціогенезу.

Отже, можна зробити висновок, що джерельна база стосовно аналізу регіональної специфіки етносоціальних процесів у південних старостах Київського воєводства другої половини XVI – першої половини XVII ст., незважаючи на певні недоліки, є достатньо представницькою. Це може сприяти досягненню більш ґрунтовного дослідження та реконструкції етносоціальної специфіки розвитку всієї української спільноти впродовж означеного періоду, а також процесу формування української ранньомодерної нації. Проте, важливість такого дослідження вимагає подальших студіювань, як на рівні залучення та інтерпретації нових джерел, так і на рівні методологічного осмислення проблеми. У такому ключі подальший розгляд цього комплексу питань постає досить перспективним і значущим.

Література

1. Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. – К., 1971; Літопис Самовидця / Упор. Я.І. Дзира. – К., 1971; Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины (XVI – первая половина XVII века). – Ч. 1–3. – Днепропетровск, 1977–1978; Ковальський Н.П., Мыцьк Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII вв. – Днепропетровск, 1984; Мыцьк Ю.А. Украинские летописи XVII в. – Днепропетровск, 1978; Мицик Ю.А. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. у фондах архівів ПНР // Архіви України. – 1986. – № 5; Крикун М.Г. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві як джерело до вивчення міграції населення на Україні у першій половині XVII ст. // Архіви України. – 1985. – № 5.
2. Павленко С.Ф. Поняття історичного джерела // Історичне джерелознавство / За ред. Я.С. Калакури та ін. – К., 2002.
3. Єдлінська У. Слідами втрачених документів Люблінського коронного трибуналу // *Mapra Mundi*: Зб. наук. пр. на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; К.; Нью-Йорк, 1996.
4. Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины (XVI – первая половина XVII века). – Ч. 2. – Днепропетровск, 1978.
5. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – В 5 т. – Санкт-Петербург, 1846–1853. – Т. 2. – Санкт-Петербург, 1848.
6. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. – В 8 ч., 35 т., 37 кн. – К., 1859–1914 (далі – Архив ЮЗР). – Ч. 7. – Т. 2. – К., 1890. – С. 365; Литовская метрика: Отдел первый, часть первая Книги записей. – Т. 1. // Русская историческая библиотека, издаваемая Императорской археографической комиссией. – Т. 27. – Санкт-Петербург, 1910. – С. 122.
7. Мицик Ю.А. Матеріали сеймів і сеймиків Речі Посполитої як джерело до історії Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // *Феодалізм на Україні*: Зб. наук. праць / За ред. В.А. Смоля. – К., 1990.
8. Дневник Люблинского сейма 1569 года. Соединение Великого княжества Литовского с Королевством Польским / Изд. М.О. Коялович. – Санкт-Петербург, 1869.
9. *Scriptores rerum Polonicarum*. – Т. 20: *Dyaryusze sejmowe r. 1597* / Wyd. E.Barwiński. – Kraków, 1907.
10. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України). – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 173.
11. *Źródła dziejowe*. – Т. V. – Warszawa, 1877. – S. 17–21, 54–59; Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – К., 1905. – С. 11–14.
12. Матеріали по истории козацкого землевладения, 1494–1668 гг. // *Чтения в историческом обществе Нестора летописца* (далі – ЧИОНЛ). – Кн. 8. – Отд. 3. – К., 1894.
13. Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – К., 1890.
14. Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – К., 1886.
15. *Źródła dziejowe*. – Т. XX. – Warszawa, 1894.
16. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией в 15 т. – Санкт-Петербург, 1863 – 1892. – Т. 2. – Санкт-Петербург, 1865.
17. ЦДІА України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1926.
18. Кіку І.О. Значення актових книг як джерела з історії України XVI–XVIII ст. // *Укр. істор. журнал*. – 1983. – № 11.
19. Антонович О. Малодосліджене джерело XV–XVIII століть з історії матеріальної і духовної культури українського народу // *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка* (далі – ЗНТШ). – Т. ССXXX. – Львів, 1995.

20. ЦДІА України. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 330.
21. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. В 3 т. – Т. 1. – Москва, 1953.
22. Леп'явко С. Огляд джерел і літератури // Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996.
23. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа (далі – АСЗР). – Т. 2. – Вильна, 1867.
24. Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1. – Спр. 13402.
25. АСЗР. – Т. 4. – Вильна, 1867.
26. Історія України в документах і матеріалах. – Т. 3. – К., 1941.
27. Котошихин Г. О России в царствование Алексея Михайловича. – Санкт-Петербург, 1906.
28. Гваньини А. Киевский палатинат // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей в 3 отд. – К., 1874.
29. Старовольский С. “Geographia Blaviana...” // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей в 3 отд. – К., 1874.
30. Османская империя в первой четверти XVII века: Сб. док. и мат. / Сост. Х.М. Ибрагимбейли, Н.С. Рашба. – Москва, 1984.
31. Зайцев В.А., Слабеев І.С. Україна кінця XVI – першої половини XVII ст. в описах і мемуарах іноземців // Укр. істор. журнал. – 1966. – № 8.
32. Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр. – Вип. 1. – К., 1992.
33. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959.
34. Мыцык Ю.А. Украинские летописи XVII в. – Днепропетровск, 1978.
35. Коваленко Л.А. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К., 1983.
36. Толочко О. Український переклад “Хроніки...” Мацея Стрийковського з колекції О.Лазаревського та історіографічні пам'ятки XVII ст. (Український Хронограф і “Синопис”) // ЗНТШ. – Т. ССXXXI. – Львів, 1996.
37. Історія української культури: Видання Івана Тиктора [І. Крип'якевича] // Історична бібліотека. – Львів, 1937. – Зш. 6.
38. Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха “хмельничины”) / Исследование, перевод и комментарии С.Я. Борового. – Иерусалим; Москва, 1997.
39. Відповідь на [цю] сентенцію про заспокоєння Війська Запорозького 1649 р. // Мицик Ю. Два публіцистичні трактати про причини Національно-Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Укр. істор. журнал. – 1999. – № 6.
40. Материалы к очерку гетманства П.К.Сагайдачного / Сост. И. Каманин // ЧИОНЛ. – Кн. 15. – Вип. 3. – Отд. III. – К., 1901.
41. Летопись Гадячскаго полковника Григорія Грабянки. – К., 1854.
42. Львівський літопис // Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. – К., 1971.

Аннотация. *Ивангородский К.В. Классификация источников для анализа этносоциальных процессов в Южной Киевщине (вторая половина XVI – первая половина XVII в.). В статье предлагается классификация источников по анализу специфики этносоциальных процессов в Южной Киевщине второй половины XVI – первой половины XVII вв.*

Ключевые слова: *источники, анализ, классификация*

Summary. *Ivangorodskiy K.V. The classification of sources for Analysis of Ethnosocial Processes in South Kyivschina (Second Half XVI – First Half of XVII Centuries) In the article the classification of sources is offered for analysis of specificity of ethnosocial processes in South Kievschina in the second half XVI – the first half of XVII centuries.*

Key words: *sources, analysis, classification*

*Надійшла до редакції 28.04.2009 р.
Затверджена до друку 02.07.2009 р.*